

УДК 788.5

А. Я. Кушнір

**ЕВОЛЮЦІЯ ПОПЕРЕЧНОЇ ФЛЕЙТИ
ВІД СТАРОДАВНІХ ЧАСІВ ДО XVIII СТОРІЧЧЯ**

Історія створення та вдосконалення духових музичних інструментів є однією з важливих складових у дослідженні еволюції професійного виконавства в цій мистецькій галузі.

Сучасна поперечна флейта наразі — найбільш досконалий з лабільних духових інструментів. Напрямки її удосконалення є відображенням загальних тенденцій, що позначилися й на розвитку інших духових інструментів. Розв'язання основних конструктивних проблем на флейті пов'язано з удосконаленням:

— технічних можливостей (застосування системи клапанної механіки);

— якості та потужності звучання інструмента — тобто звукової динамізації (зміна форми лабіуму та звукового каналу, використання якостей різних матеріалів — деревини, металів — та удосконалення методів їх обробки).

Мета статті — на підставі узагальнення існуючих наукових досліджень, прослідкувати основні історичні етапи розвитку поперечної флейти від стародавніх часів до XVIII сторіччя.

© А. Я. Кушнір, 2013

229

Тривалий період вітчизняні дослідники духового та, зокрема, флейтового виконавства помилково визнавали поздовжній інструмент попередником інструментів поперечного різновиду. Саме в такому контексті вивчалася історія флейти від стародавніх часів до початку XVIII ст. Науковці використовували наступний метод: вони накопичували і перелічували, часом, зривчасті відомості щодо флейти, не розрізняючи про які саме інструменти (якого різновиду) йдеться. Такий метод використаний у роботах Д. Рогаль-Левицького [6], С. Левіна [5], Б. Тризно [7], Ю. Усова [8, 9] та ін. Ці видання були широкоживані педагогами, виконавцями, науковцями на теренах Радянського Союзу та залишаються популярними і в сучасній Україні.

Слід відзначити, що результатом копії роботи провідних сучасних науковців-дослідників флейтового мистецтва В. Качмарчика [3], А. Пауела (*A. Powell*) [10], Н. Тафф (*N. Toff*) [11] та ін., стало спростування низки хибних припущень, висловлених попередниками щодо розвитку різновидів флейтового інструментарію.

Наразі можна стверджувати, що поперечна та поздовжна флейти дійсно є *спорідненими інструментами лабіального типу* (так само, як і багатоканальні флейти), але їх удосконалення здійснювалося в паралельних, незалежних напрямках та мало різну динаміку.

Створення перших духових музичних інструментів датується найдавнішими часами (палеоліт) [5, с. 3]. Серед артефактів, окрім предметів побуту, доволі часто зустрічаються й примітивні аналоги інструментів флейтового типу [7, с. 3].

Дійсно унікальною виявилася знахідка дослідника-археолога А. Черниша. Свисткові (флейтові) інструменти, виготовлені з кісток, були знайдені ним на «стоянці» Молодова в Чернівецькій області України (в інших джерелах — Молдові [4, с. 31], або Молодое Чернігівської обл. [9, с. 7]). Існують певні розбіжності у визначенні часу їх створення. Деякі вчені не виключають, що їх вік становить приблизно 18 тисяч років. У цьому разі, вони є найдавнішим наявним матеріальним свідченням створення примітивних поздовжніх флейт у цей період [1, с. 110–112].

Як зазначає Ю. Усов: «Існує припущення, за яким батьківщиною поперечної флейти визнані Азійські країни. З розквітом культури у Стародавньому Єгипті, Шумеро-Вавилонії та країнах Стародавнього Сходу (Стародавні Індія та Китай) пов'язані значні досягнення в розвитку музичного інструментарію» [8, с. 6]. Поперечна флейта з кількома пальцевими отворами, а інколи з отвором, закритим тонкою мембраною, яка додає звучанню деяку гнусавість, була відома в Китаї щонайменше 3 тисячі років тому, а в Індії та Японії — понад двох тисяч років тому.

Історія флейтових музичних інструментів у стародавніх країнах Сходу досліджена та описана С. Левіним (у питаннях інструментознавства С. Левін узагальнив положення, викладені у книзі професора Лейпцизької консерваторії Г. Рімана «Катехізіс історії музики») [5, с. 7–21].

«Багатством відрізнялася музично-інструментальна культура Стародавнього Китаю. Основу духового інструментарію складав флейтовий тип, — стверджує Ю. Усов. — Це “сюань” — глиняна флейта-окаріна, “пайсяо” — різновид багатоканальної флейти з 12 бамбуковими стволами, “сяо” — поздовжня флейта, “чи” (або “ди”) — поперечна флейта з 3–6 ігровими отворами, “юйе” — коротка поперечна флейта» [8, с. 7].

Божественним інструментом флейта (поперечного різновиду) вважалася в Індії. «Подібно до грецької ліри Аполлона, флейта завжди знаходиться в руках бога Кришни» [7, с. 6–7]. Найпоширеніші духові інструменти старовини у цій країні — «ванша» та «муралі» (різновиди поперечної флейти) та поздовжня флейта — «лайа» [там само].

Значне місце займали духові інструменти в музичній культурі Стародавньої Греції (II–I тисячоріччя до н. д.) [8, с. 7]. Слід зауважити, що поняття «флейта» (лат. *flatus* — подих) нерідко застосовувалося древніми для визначення всіх духових інструментів, без урахування їх відмінностей, особливостей та властивостей, що вносить деяку плутанину й у сучасні дослідження [6, с. 207].

Серед духових найбільш популярним був «авлос» (наразі встановлено, що це попередник сучасного гобоя). Більшість античних інструментів флейтового типу були поздовжнього та багатоканального різновидів [5, с. 23–24]. Найпоширенішими й найпопулярнішими античними духовими інструментами флейтової групи прийнято вважати «сирінкс» (багатоканальну флейту) та інструменти поздовжнього різновиду — флейта проста, фригійська та подвійна. Вивчаючи античну міфологію, ми зустрічаємо достатньо велику кількість свідчень надзвичайної популярності духових інструментів. Найдавніше зображення поперечної флейти в Європі, було знайдено на етрусському рельєфі, яке датується II ст. до н. д. [1, с. 62].

У Стародавньому Римі значної популярності набули інструменти, нащадками яких стали сучасні мідні духові («чоловічі») інструменти. Однак, серед найпопулярніших «жіночих» інструментів знаходимо поздовжню флейту «тібію».

Візантія (з 395 р. Римська імперія була розділена на дві частини — Західну з центром у Римі і Східну — Візантію, зі столицею — Константинополь) мала величезний вплив на формування музичної культури Київської Русі. Існує гіпотеза, що в Середні віки поперечна флейта була відомою, але маловживаною в Європі. Популярності вона почала набувати тільки після переміщення в Азію через Візантійську імперію та слов'янські країни (в тому числі й Київську Русь) її більш довершених зразків [1, с. 115]. На цьому шляху поперечна флейта отримала найбільше розповсюдження на Балканах, де й до нашого часу залишається одним з найпоширеніших народних інструментів. П. Круль дослідив «еволюцію флейтового сімейства» на території України, але інструменти, які він згадає, є виключно поздовжнього різновиду [4, с. 40].

У роботах В. Апатського, Р. Вовка, В. Посвалюка, М. Степаненка, Ю. Усова та інших науковців, присвячених вивченню історії інструментального виконавства, знаходимо посилання на зображення на фресках Софії Київської (XI ст.). П. Круль також здійснив ретельне дослідження малюнків, знайдених на стіні південної вежі Софійського собору в Києві [4, с. 42]. На них зображені музиканти, які грають на духових, ударних та струнних (схожих на арфи та лютні) інструментах. Серед духових, на фресках зображена і флейта, яка, вочевидь, є інструментом поперечного різновиду [1, с. 115]. Поєднання двох кольорів у цьому, одному з найдавніших зображень поперечної флейти у Європі, дозволяє зробити припущення, що вона вже тоді складалася з двох основних частин.

Слід зазначити, доволі вірогідним є припущення, що група музикантів, зображених на фресці, — іноземного походження (візантійці) [9, с. 8]. У нашій країні різноманітні духові музичні інструменти використовувалися в придворному та військовому побуті. Важливе місце в українській музичній культурі завжди посідав інструментальний фольклор. Самобутній музичний інструментарій використовувався в супроводі світських свят, народних гулянь. Поздовжні флейтові інструменти були досить поширені у всіх регіонах сучасної України, відрізнялися різноманітністю видів: сопель, флюяра, денцівка (та дводенцівка), теленка, цугфлейта, кора, луська, сопілка та кувіца (різновид сопілки), свистунець та багато ін. [4, с. 205].

Поздовжні флейти (найчастіше дуже подібні зовні) в кожній європейській країні отримували різні назви. Так виникли німецькі блокфлейти (нім. *Blockflöte*), французький флажолет (фр. *flageolet*, зменш. від старофр. *Flageol* — флейта — старовинна флейта високого регістру) та флейта з наконечником (мундштуком) або «*flûte à bec*», відома також під ім'ям «*flûte d'Angleterre*» та її італійський аналог «*flauto dolce*».

Поперечна флейта в Середньовічній Європі, у порівнянні з поздовжньою, була значно менш уживаною. Одне з давніших зображень середньовічного поперечного інструмента міститься в ілюстрованій енциклопедії Герарда Ландзберзької (нім. *Herrad von Landsberg* пр.1130–1195) «*Hortus Deliciarum*» («Сад насолод») [12].

Можна стверджувати, що поперечний різновид флейти, відомий у Середньовіччі під загальним найменуванням «косої», поступово здобував прихильність виконавців та публіки. Поети Середньовіччя Гійом де Машо (*Guillaume de Machaut*, 1284?–1377) та Євстафій Дешамп на прізвисько Морель (*Eustache Deschamps*, 1320?–1403?) у XIV ст., оспівували її якості поряд із «дусеною» або «прямою флейтою», тобто поздовжньою флейтою з наконечником [6, с. 207].

Друга половина XV–XVI ст. увійшли в історію культури країн Західної та Центральної Європи як епоха Відродження (в Італії з XIV ст.). Німецький художник Альбрехт Дюрер (1471–1528), знаходячись у Венеції, відзна-

чав високий рівень виконавської майстерності музикантів тих часів: «Тут багато чудових людей серед італійців <...> серед них знаходяться глибоко мислячі вчені, добрі лютністи та флейтисти <...>» [8, с. 13]. Найчастіше використовувалися на той час технічно рухливіші поздовжні флейти. Різні за розміром та, відповідно, за регістром звучання, а саме — дискантові, альтові, тенорові, басові — вони мали приблизно однаковий діапазон в 2–2,5 октави та приємне, м'яке, але маловиразне звучання. Збереглися лише поодинокі згадки використання в ці часи інструментів поперечного різновиду. Однією з них є твердження дослідниці Н. Тафф про захоплення Леонардо да Вінчі (1452–1519) грою на поперечній флейті [11, с. 322–323].

Вагомим чинником, що стимулював розвиток виконавства на духових інструментах у подальші роки стала поява низки методичних видань. Перша спроба опублікувати методичні рекомендації щодо опанування прийомів гри на духових інструментах була зроблена ще на початку XVI ст. німецьким священиком Себастьяном Вирдунгом («*Musica getuscht*», 1511). Значними працями епохи Відродження, що вивчають питання інструментознавства, а частково і виконання, також є «*Musica Instrumental deudsch*» Мартіна Агриколи (1528), «*Opera Intitulata Fontegara. La quale insegna a sonare di flauto*» Сильвестро Ганассі (1535), «*Epitome musical des tones*» Жамба де Фер Філібера (1556 р.), «*Syntagma Musicum*» Михаеля Преторіуса (1619), «*Harmonie Universelle*» Марі Мерсенна (1636). У цих роботах, окрім історичних відомостей, намічена ясна система аналізу та класифікації властивостей музичних інструментів [2, с. 5–6].

До першої половини XVIII ст. мистецтво Західної Європи знаходилося під впливом стилю Бароко. Серед композиторів-реформаторів, фундаторів оперного жанру найважливішою, в контексті загального розвитку флейтового мистецтва, є діяльність творця французької національної опери («ліричної трагедії») та балету Ж. Б. Люллі (1632–1687) та голови неаполітанської оперної школи А. Скарлатті (1660–1725) [8, с. 20–21].

Саме Ж. Б. Люллі замінив поздовжні флейти поперечними, і запровадив їх до складу оркестру як постійний інструмент (вперше в опері «Ізиди») [6, с. 208]. А. Скарлатті в інтродукції до арії «Щасливий бранець» вперше використав флейту як солюючий інструмент у супроводі струнних. Не дивлячись на це, найчастіше флейту, через недосконалість конструкції, композитори продовжували застосовувати лише в найзручніших для неї тональностях (*G-dur*, *D-dur*, *C-dur*), у межах перших двох октав [7, с. 11–12].

Перших успіхів в удосконаленні поперечної флейти вдалося досягнути французьким майстрам наприкінці XVII ст. Уславленими виконавцями, майстрами-виробниками дерев'яних духових інструментів XVII ст. вважалася французька династія Оттетер (фр. *Hotteterre*). Засновником династії, яку з упевненістю можна вважати однією з перших виконавських шкіл, є Мартін Оттетер (фр. *Martin Hotteterre*; прр. 1632–1712). У

1695 р. його син Луї Оттєтер, застосувавши на поперечній флейті перший клапан «dis», став автором так званої барокової одноклапанної флейти. Основною відмінністю від циліндричних інструментів Відродження стала впроваджена ними зворотньоконачна форма каналу. Зворотньоконачний канал (що звужувався до кінця) надавав звучанню м'якості, більшої виразності, але його потужність була недостатньою. Також ця форма каналу дозволяла уникати великих відстаней між пальцевими отворами.

На початку XVIII ст. стрімкий розвиток інструментального виконавства був абсолютно відповідним грандіозним звершенням провідних композиторів — авторів творів для духових інструментів. «Особливе місце в історії флейтового мистецтва належить німецьким композиторам, — відзначає сучасний український дослідник німецького флейтового мистецтва В. Качмарчик. — Шедеврами Й. С. Баха, чисельними опусами Г. Ф. Телемана та Г. Ф. Генделя був закладений початок формування флейтової музики. Їх творіння, що представляють скарбницю сучасного флейтового репертуару, стали взірцем для майбутніх поколінь музикантів» [3, с. 6].

Поступово поперечна флейта стає не тільки більш уживаною, ніж поздовжня, але поступово займає місце поряд з іншими «сольними» концертними інструментами. Американський дослідник А. Пауелл (А. Powell) називає початок XVIII ст. «золотою добою флейти траверсо» (італ. *traverso* — поперечний) [10, с. 68]. Але на той момент, вона, вочевидь, ще вимагала значних змін конструкції, які були б здатні збільшити потужність, покращити якість та стабільність звучання в різних регістрах, звуковисотну інтонацію, технічні можливості.

Надзвичайна популярність та поширеність, якої поперечна флейта набула саме в Німеччині XVIII ст., пояснює появу нової назви цього інструменту — «німецька флейта» (фр. *Flûte allemande*; англ. *German flute*), яка деякий час використовувалася в Західній Європі.

Визначальною в процесі ствердження флейти поперечного різновиду виявилася діяльність Й. Й. Кванца (нім. *Johann Joachim Quantz*; 1697–1773). Результатом співпраці з французькими майстрами стала поява декількох винаходів. Використання трьох основних змінних частин (верхнього, середнього та нижнього коліна), які мали різну довжину, зробило можливою гру в різних тональностях. Корегування інтонаційного співвідношення регістрів стало можливим завдяки розміщенню у верхній частині (голівці) флейти винайденної Й. Кванцем рухомої пробки, яка переміщувалася за допомогою гвинта [3, с. 59–64]. Удосконалений поперечний бароковий одноклапанний інструмент Й. Й. Кванца нині відомий як *старонімецька флейта*.

Й. Кванцем створена велика кількість творів для флейти. За уточненими даними, які наводить В. Качмарчик, перу Й. Й. Кванца належить 289 концертів (277 збережені), 5 подвійних концертів, 3 *Concerti grossi*, 197 сонат, 43 тріо-сонати та різноманітні камерні твори за участю флейти [3, с. 108]. У 1752 р. Й. Кванц видав ґрунтовне флейтове методичне

дослідження «Досвід наставляння з гри на поперечній флейті» («*Versuch einer Anweisung die Flöte traversiere zu spielen*») [3, с. 7–8], що й нині посідає чільне місце серед видань з виконавської майстерності.

Таким чином, можна стверджувати, що дослідження визначальних віх еволюції поперечної флейти, спростовує гіпотезу, за якою старовинні інструменти поздовжнього різновиду вважалися попередниками сучасної поперечної флейти. Саме у цьому напрямку слід продовжувати наукові пошуки з даної проблематики.

Список використаних джерел

1. Апатский В. Н. История духового музыкально-исполнительского искусства / В. Н. Апатский. — К. : НМАУ имени П. И. Чайковского, 2010. — 320 с.
2. Иванов В. П. Истоки, формирование и развитие московской школы игры на флейте до середины XX века : дис. кандидата искусствоведения : спец. 17.00.02 «Музыкальное искусство / В. П. Иванов. — М., 2003. — 221 с.
3. Качмарчик В. П. Немецкое флейтовое искусство XVIII–XIX вв. : [монография] / В. П. Качмарчик. — Донецк : Юго-Восток, 2008. — 311 с.
4. Круль П. Ф. Національне духове інструментальне мистецтво українського народу (малодосліджені сторінки історії) : [монографія] / П. Ф. Круль. — К. : НАН України, 2000. — 324 с.
5. Левин С. Я. Духовые инструменты в истории музыкальной культуры / С. Я. Левин. — Л. : Музыка, 1973. — Т. 1. — 180 с.
6. Рогаль-Левицкий Д. Современный оркестр / Д. Рогаль-Левицкий. — М. : Музгиз, 1953. — 481 с.
7. Тризно Б. Флейта / Б. Тризно. — М. : Музгиз, 1964. — 58 с.
8. Усов Ю. А. История зарубежного исполнительства на духовых инструментах / Ю. А. Усов. — М. : Музыка, 1989. — 208 с.
9. Усов Ю. А. История отечественного исполнительства на духовых инструментах / Ю. А. Усов. — М. : Музыка, 1986. — 192 с.
10. Powell A. The Flute / Ardal Powell. — Yale University Press, 2003. — 347 p.
11. Toff N. The flute book: a complete guide for students and performers / Nancy Toff. — Oxford University Press, 1996. — 495 p.
12. Wikipedia, the free Encyclopedia [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://en.wikipedia.org>.

Кушнір А. Я. Еволюція поперечної флейти від стародавніх часів до XVIII століття. У статті висвітлено тенденції, що простежуються у вивченні історії поперечної флейти в роботах вітчизняних науковців минулих років, визначено напрямки подальших досліджень з даної проблематики.

Ключові слова: поперечна флейта, поздовжня флейта, дерев'яні духові інструменти.

Кушнір А. Я. Эволюция поперечной флейты с древних времен до XVIII века. В статье освещены тенденции, которые прослеживаются в изучении истории поперечной флейты в работах отечественных ученых прошлых лет, определено направление дальнейших исследований по данной проблематике.

Ключевые слова: поперечная флейта, продольная флейта, деревянные духовые инструменты.

Kushnir A. Evolution of a transverse flute from ancient times to the XVIII century.

In article are shown: tendencies which are traced in studying of history of a transverse flute in works of domestic scientists of the past. The direction of further researches on this perspective is defined.

Keywords: transverse flute, recorder, woodwind instruments.